

Igevonatok a 15. századi magyar nyelvben

E dolgozat egy nagyobb terjedelmű mű. Az érzékelést, gondolkodást és beszélést kifejező igék vonzatstruktúrája a Bécsi és a Münchener kódexben című bölcsészdoktori értekezés (Debrecen 1982. kézirat) alapján készült rövid összefoglalás. Az adatgyűjtéshez a kódexnek a következő kiadásait használtuk: Bécsi Codex (közvetlen Mészöly Gedeon. Budapest 1916), a továbbiakban BK és A Münchener Kódex 1466-ból (szerk.: Nyíri Antal. Budapest 1971), a továbbiakban MK. Főleg az adatok ellenőrzéséhez használtuk a két kódex nyelvtanát (Károly Sándor, A Bécsi Kódex nyelvtana. Budapest 1965. és Ádám István, T. Szabó, Der Münchener Kódex IV. Wortschatz mit vollstandlichem Wort- und Formenverzeichnis. Wiesbaden 1977).

Az igebővítmények vizsgálatához természetesen minden ige-típust lehetne tanulmányozni, mégis a konkrét mozgást, cselekvést jelentő igék esetében kisebb lehetőség rejlik e téren, mert korlátozottabb az átvitt értelmű használat, illetve a jelentésváltozást követő vonzattelődés lehetősége. Az elemzés során ezeket a vonzatstruktúrákat a fordítás alapjául szolgáló latin igék vonzataival is egybevetjük.

A két kódexben az említett jelentéskörbe sorolható igék 32 főtípusa és 26 képzett és ige-kötős változata összesen 4713 esetben fordul elő. A vizsgált igék az esetek több mint 60%-ában vonzattal állnak. Ezeknek százalékos kimutatása részletes táblázatban megtalálható a fent említett kéziratban.

Az egyes jelentéscsoportokba tartozó ige-körök vonzatainak jellemzői a következők:

1. Az észlelést jelentő igék közül csak a gondolkodás szempontjából legfontosabbnak tekinthető két érzékterületet, a látást és a hallást vizsgáltuk. A *lát* igének a két kódexben megtalálható jelentéseiben is megfigyelhető az érzéki szemléletből, a pusztán észlelésből való kiindulás, amely a képszerű gondolkodáson át az elvont gondolkodáshoz vezetett: 'szemmel érzékel' (MK 63 va/16: „a bemenye *laffac a vilagot*”) → 'tudati képet úgy fog fel, mintha a szeme előtt megjelene' (BK 119/1: „*Lata Nabuchodonozor almat*”) → 'valamilyennek vél, tart' (BK 118/10: „ki ha *latanga tv zemeltekèt oztoverbék-nec*”). Hasonló jelentésfejlődés mutatható ki a *néz* és a *tekint* ige esetében is: *néz*: 'látószervével figyel, látását vmire irányítja' (BK 33/14: „*nézikuala o ozcaiat*”) → 'megvizsgál, megfigyel, megfontol' (BK 270/5: „*neziétec némzétécbé ~ Aspícite in gentibus*”) → 'tétlenül nézve eltűr' (BK 268; 269/3: „*Mirè nezed a mejtalokat*”) → 'tekintettel van rá, törődik vmivel' (BK 100/16: „*Nézyh v zam mőzeiane*”). Az utóbbi két, megfigyelésen alapuló jelentés között csak a szemlélődést követő cselekvésben van különbség: 1. a látottak ellenére sem tesz semmit, 2. a látottakat figyelembe veszi és tesz vmit az érdekében.

Az utóbbi jelentésre vezethető vissza a *néz* igének a kódexben is előforduló jelentése: 'vkire bizakodva tekint, segítséget vár tőle' (BK 256/7: „*vrhoz nezec z varom iftènt*”).

Tekint jelentései: 'néz vhová' (MK 66ra/38: „*tèkènzl èn fiamra*”) → 'figyelembe vesz vmit' (MK 55ra/48: „*tèkèntette o žolgalo Iaňanac alazatoffagat*”) → 'együttérzéssel, segítőkészséggel van vki iránt, törődik vkivel' (BK 1/6: „...*hog vr tèkèntèttè volna onèpèt z adot volna onèkic ètkèkèt*”).

A látást jelentő igék alapjelentései közti különbség nyelvi eszközökkel is kifejeződik: a *lát* ige a latin accusativusi vonzathoz hasonlóan a magyarban is csak tárgyi vonzatot kaphat, a *néz* és a *tekint* mellett az accusativuson kívül állhat sublativusi és allativusi vonzat is. Ezek tehát tárggyal váltakozni képes határozók, amelyek bármikor fel is cserélhetők: MK 82ra/61: „*z m̄gfozduluã vr tèkente Pètetz*” Szent Biblia. LK. 22/61 (Budapest 1974. Ford. Károli Gáspár): „*Ès hátra fordulván az Úr, tekintete Péterre*”.

Az ide sorolható igék 86%-a accusativusi, sőt van olyan is, pl. a *hallgat*, *meghallgat* (MK 42vb/14: „*Halgassatoc èngemèt*”), amelynek csak tárgyi vonzata van. Az accusativusi vonzat túlsúlya a túlnyomó részt konkrét jelentésben való előfordulással magyarázható.

2. A gondolkodás nyelvi kifejezői mellett vizsgáltuk az észlelés érzéki képeinek megőrzését és felidézését (*emlékezik*) és a felidézés képességének hiányát (*elfeled*) kifejező igéket, valamint a gondolkodási folyamatra utalókat: *ismer*, *tud*, *ért*, *gondol* továbbá az állításnak és a közlésnek a valósággal való egybevetését kifejezőket: *hisz*, *bíz*, *reménykedik*.

Az észlelés érzéki képeinek felidézése a tárgynak múltbeli tapasztalatokra épülő, a tárgy távollétében is felidézhető képet jelenti. Ezt igazolják az *emlékezik* ige vonzatai is, *hisz* az ige mellett leggyakrabban a *-ról* ragos delativusi vonzat található, amely az emlékezés tárgyára utal (BK 319: „*kikrol genefilnèc kponue èmlèkezièc*”). Ugyanez vonatkozik az *elfeledkezik* igére is (BK 183/13: „*èn rollam èl fèlèdkeziècvala*”). A visszaható képző nélküli *elfeled* alak viszont csak tárgyi vonzattal áll (BK 106/8: „*èl fèlèttetec iftènt*”). Az *emlékezik* és *elfeledkezik* igék mellett álló 39 vonzat közül 31 (79%) *-ról* ragos. A *feled* ige mellett 5 esetben áll accusativusi vonzat. A két *-nak* ragos vonzat csak fordítási hiba lehet a latin genitivus alak hatására (BK 273/2: „*èmlèkezièl meğ irgalmassag nac ~ misericordiae recordaberis*”) és BK 201: „*ki èmlèkèztètic gakorta auag Samarianac auag Iflnc ~ quae vel Samaria vel Israel saepe memorantur*”).

A gondolkodás folyamatára utaló igék közül az e csoportba soroltak az előző fejezetben tárgyalt érzékelést kifejezőkhöz hasonlóan főleg tárgyi vonzattal jelentkeznek. Sok esetben még konkrét tapasztalatra, ismeretre utalnak (MK 58vb/34: „*tudlac tegedèt ~ scio te*”). A szorosabb értelemben vett gondolkodást jelentő igék és igekötős származékaik mellett jelenik meg az e csoportba sorolt 18 ige összes tárgyi vonzatának 94%-a. A határozói vonzatok száma lényegesen kevesebb a tárgyi vonzaténál. A határozói vonzatok közül leggyakoribb az ismeret eredetére utaló ablativusi irányú vonzat (45), közülük 29 a szorosabb értelemben vett gondolkodást jelentő igék mellett áll (BK 112/28: „*Es ug tuggatoc èzeczol*”; MK 30vb/32: „*E fiğe fazol ke'èlmèziètec meğ è peldabèzet*”). A locativusi irányú vonzatok közül viszonylag magas az inessivus előfordulási aránya (13), közülük 9 a *gondol* ige mellett áll (BK 32/13: *gondolam èn bènnè ~ cogitavi mecum*). A dativusi vonzat is megjelenik a gondolkodást jelentő igék mellett, általában praedicativusi jelentésben (BK 285: „*hog*

higgèc Iflm meggyolafanac idèit èlioptnc ~ ut credant completo numero annorum tempus restaurationis Ierusalem advenisse”).

Az e csoportban tárgyalt igék közül csak a *gondol* fordul elő átvitt jelentésben: ’törődik vmivel’, s ekkor instrumentális vonzata van (BK 146/13: „Daniel . . . nê gondolt te zerzefeddèl z paràzolatoddal”).

A gondolkodásnak az érzéki képből való kiindulására utalnak a lativusi irányú vonzatok, amelyek szemléletesen utalnak arra, hogy valami rosszat vagy jót gondolunk valamely személyről vagy dologról alkotott képhez (BK 303/10: „gonozat ne gondollon q atafiahoz”). A *-hoz* és a *-nak* ragos vonzat mellett — a latin vonzatnak megfelelően — az *ellen* névutó is megtalálható (BK 70/25: „a gonoz mèllèt a fidoc èllèn gondoltuala”). A két kódexben a *gondol* ige mellől hiányzik a tárggyal váltakozni képes sublativusi vonzat (vkire, vmire).

A hitet, reményt kifejező igék mellett zömmel lativusi irányú vonzatokat találunk. A 94 vonzat közül 80 lativusi, 46 *-ba* és 24 *-nak* ragos (MK 92va/31: „fokac hùnèc q bèle”; MK 98va/11: „hiznèc vala icba ~ credebant in Iesum”; BK 281/2: „q vraba nem bizot ~ in Domino non est confisa”; MK 94va/45: „nê hiztèc ènnèkem ~ non creditis mihi”; BK 147/23: mert hit q iftènenèc ~ quia creditit Deo suo”). Ezek általában meg is felelnek a latin eredetűnek. A *hisz* ige mellől a mai magyar nyelvből eltűnt az illativusi vonzat. A ma használatos *-ban* ragos vonzat is megvolt a két kódexben, de a *-ba* ragos vonzat előfordulásához (37) viszonyítva feltűnően ritkább (3). Az illativusi vonzat javára való eltérés nem tulajdonítható teljesen a *-ban*, *-ben* rag 15. században végbement rövidülésének, ami miatt a két rag egybeeshetett (l. Berrár, TörtMondt. 36), ugyanis a vizsgált 37 illativusi vonzat közül 29 névmási határozószóhoz járul a *hisz* ige mellett; közülük 13 első személyű (*énbèlem*) és 16 harmadik személyű (*öbelè*). Ezek világosan elkülönültek az inessivusi alaktól (pl. *èn bennem*). Az esetek egy részében tehát kizárható az a lehetőség, hogy a *-ban*, *-ben* illetve a *-ba*, *-be* ragok kiejtésbeli egyezése miatt találunk illativust a mai inessivus helyén. Az illativus és inessivus ingadozó használatához a latin *in me* prepozíciós névmás kettős — accusativusi és ablativusi — jelentése is hozzájárulhatott. Hasonló ingadozás figyelhető meg a *bizik* ige mellett az illativus és az inessivus használatában (BK 104/8: „kibèn èmbezèc biznac ~ in quo confidunt homines”; BK 281/2: „q vraba nem bizot ~ in Domino non est confisa”). Nehéz volna eldönteni, hogy a *-ban* rag a kódex fordítójának és másolójának eltérő nyelvhasználatára utal-e, vagy csupán nyelvbtlés és a másolandó szöveghez való szigorú ragaszzkodás okozta-e a javítást a következő részletben (BK 24/8: „Iifl fiay (nem) zucaba(n) fem nilba nê biznac ~ Filii Israel non in lancea, nec in sagitta confidunt”).

A *hisz* ige mellett az említett vonzatokon kívül előfordul még az accusativus (BK 270/5: „kit lenki nê hizè ~ quod nemo credit”), a delativus (MK 95rb/18: „Nem hùnèc az ert a fidoc q rolla”) és az *-ért* ragos vonzat (MK 95rb/42: „nê te bèzèdedèz hizonc”).

3. A beszélést jelentő igék vonzatmodelljei jól tükrözik a beszélés célját, hiszen az e csoportba sorolt igék összes vonzatai (1526) közül 48% valamilyen lativusi irányú, utalva arra, hogy a beszéd a hallgatóhoz szól (MK 54rb/22: „nem zolhatuala azochoz”; BK 99/7: „bèzellèttè vr mvzeianc mèd èz zjonozokat”; MK 98rb/56: „bèzèlnèc vala egmasnac”). A hallgató mellett a beszéd másik két fő tényezője a beszélő (a mondat alanya) és a beszéd tárgya, amelyet ablativusi irányú vonzattal fejezünk ki (összesen 80-szor fordul elő) pl. MK 84ra/14:

„Es ok bēzeln^c uala egmafnac mēd ēzecrol”; MK 66ra/36: „ſenkinēc ſēmit ſēm mondanac anapocban ēzeczol”. A *beszél* ige és szinonímái mellett álló dativusi és allativusi vonzat utal a hallgató jelenlétére, a *felel* ige mellett álló dativus viszont a beszélő partnernek az együttműködését feltételezi (BK 65/7: „Afeuzus kiral felele Eſter kizalnēnac ſ fido Mardocheufnac”. Ez az együttműködés még világosabb a *beszél* ige instrumentalisi vonzata esetében (MK 88ra/27: „mezt a nēberiuēl bēžellēnē”).

A közlést jelentő igék fordításában csak a beszélést jelentő igék dativusi vonzata tér el a latintól. Ezeket az eltéréseket részben a magyar nyelv jellegzetes szerkesztésmódja okozza a preadicitivus illetve a nuncupativus esetében (l. Simonyi, MHat. 287), pl. MK 55ra/48: „medž nemžetec mōdnac ēngemēt boldognac ~ beatam me dicent omnes generationes”; MK 79vb/44: dauid ažežt vžanac hja aži ~ David ergo Dominum illum vocat”; MK 60va/14: . . . Simōt kit nēuēze Petezn^c ~ Simonem quem cognominavit Petrem”, másrészt pedig az accusativusszal álló *ad* prepozíciós szerkezet váltakozó fordítása. Az e csoportba tartozó latin igék mellett összesen 256 esetben található meg az *ad* + *accusativusi* szerkezet, amelyet 35 esetben *-hoz* ragos vonzattal fordítottak magyarra (BK 99/1: „mēllēt bēžellēt vala mōhoziānc ſ mē bizaīnchoz ~ quod locutus est ad nos et adiudicos nostros”), 221 esetben viszont *-nak* ragos vonzattal (MK 28va/1: „Tahat i^c bēželle a golekežetec^c ſ o taneituānīnac ~ Tunc Iesus locutus est ad turbas et ad discipulos suos”). A latin *loquor* ige mellett váltakozó *ad* prepozíciós szerkezet illetve dativusban álló névszó megfelelőjeként a magyarban jóval gyakrabban áll dativusi vonzat, mint *-hoz* rag.

Az ősi irányjelölő igekötők (*meg, el, ki, ellen*) nem kötik meg a vonzatot. Az igekötők és az ezekkel együtt álló kötött vonzatok kialakulásának lehetünk tanúi pl. az *ellene mond vkinek* ige esetében, ahol az *ellene* még nem tekinthető megállapodott igekötőnek, hiszen a határozószókra jellemzően birtokos személyraggal van ellátva (BK 36/13: „hog *ellene mōgac* ēn vžanac”).

A szinoním igék a kódexben is szinoním vagy azonos vonzatokkal jelentkeznek. A rokon értelmű igék (*beszél, mond, szól*) mellett álló hasonló vonzatok (*-hoz, -nak, -ra, ellen*) mutatják ezeknek a vonzatoknak az ingadozó használatát, bár sokszor a latin szövegekben is meglevő szinoním szerkezetek pontos fordítása okozza az eltéréseket (BK 99/1: „mēllēt bēžellēt vala mōhoziānc ~ quod locutus est ad nos”; MK 91vb/64: „mēllēkēt bēžellētēm tūnēctec ~ quae locutus sum vobis).

Érdeemes megemlíteni a latin eredetihez való szigorú ragaszkodás példaként a következő betoldást: BK 303/5: „Bēzel mēd a föld nēpēnc ſ a papok(nak)hoz ~ Loquere ad omnem terrae populum et ad sacerdotes”. A *beszél* ige vonzataként — azonos jelentésben — egymás mellett áll a *-nak* és a *-hoz* mégpedig úgy, hogy a *-hoz* helyesbítésként szerepel. A fordító — vagy inkább a másoló — utólag vehette észre a latin eredetiben az *ad* prepozíciót és legalább a második esetben a latinhoz igazította a magyar fordítást, megbontva ezzel a párhuzamos szerkesztés egységét is.

Némelyik ige kialakulóban levő új jelentése mellett esetleg csak a vonzat iránya kötött, pl. lativusi irányú vonzat áll a *mond* ige mellett: gonoszat *mond vkinek* ~ *vki ellen* (MK 10vb/11: „ēmbezec nēktec gonožt mondanac”; MK 10vb/11: „mōdanacmendž gonožt tū ēllēntec”), de maga a vonzat még nem állapodott meg pontosan.

A vizsgált igevonzatok alapján megállapítható, hogy a Bécsi és a Müncheni Kódex fordítói — a latin szöveg és az ott használt szerkezetek tiszteletben

tartása mellett — igyekeztek a magyar nyelvszokásnak megfelelő igevonzatókat használni, és szükség esetén bátran eltérnek a latin szerkesztésmódtól (pl. *emlékezik vmiről* (vö.: *memini* + genitivus), *mond vminek* (vö.: *dico* + kettős accusativus). A két nyelv vonzatainak egyezése tehát nem feltétlenül a latin szolgai másolásából ered, hanem a latin és a magyar megegyező vagy hasonló szemléletmódjával magyarázható.

RÉVAY VALÉRIA

The Government of Verbs in Hungarian of 15th Century

by VALÉRIA RÉVAY

Over 60% of all verbs found in the Vienna and Munich codexes, which express perception, thinking and speaking, require some form of case-inflexional or postpositional government.

On the basis of the government required with these verbs, one can ascertain that the translators of the Vienna and Munich codexes, while respecting the verbal structures in the original Latin text, did not hesitate to use idiomatic structures unique to the Hungarian language when necessary, for example *emlékezik vmiről* 'to remember something', *mond vminek* 'to consider something to be'.

The similar case-infections *-hoz*, *-nak*, *-ra*, *ellen* are used interchangeably in conjunction with the synonymous verbs *beszél*, 'to speak', *szól*, 'to say', *mond*, 'to tell'. This divergence between certain verbs and the suffixes or postpositions which govern them, although found in Latin also, occurs independently of the Latin original as well, where no such divergence occurs in the Latin equivalent. At the time of writing of these codexes, the general direction of the suffix which governs the verb needed to give the verb a specific meaning has been established, but the actual case has not yet been established.

The fact that similarities do exist in the government of verbs in Latin and Hungarian does necessarily mean that the Latin form has been mechanically copied into the Hungarian, but rather these similarities result from an intrinsically similar verbal outlook within the two languages.